

Ilija VUJAČIĆ*

DRUŠTVENA INTEGRACIJA I ETNOKULTURNA RAZLIČITOST

Sažetak: Ovaj prilog ima za cilj da razmotri dva moguća rješenja — njihove prednosti i nedostatke — koja se nude kao strategije društvene integracije za Crnu Goru kao duboko podijeljeno društvo i predstavljaju okvire unutar kojih bi mogao da se traži odgovor na pitanje o mogućnostima izgradnje zajedničkog identiteta svih građana Crne Gore: liberalni multikulturalizam i ustavni patriotizam.

Liberalni multikulturalizam jeste primjenljiva i moralno opravdana strategija društvene integracije, ali je potencijalno opasna za društveno jedinstvo. Liberalni multikulturalizam — jednako kao i nacionalizam — apsolutizuje etnički princip, što čini da je država integrisana na način liberalnog multikulturalizma u stvari država „umnoženog nacionalizma,” koji se obično realizuje u obliku tzv. segregativnog multikulturalizma, koji umjesto da integriše, u stvari dezintegriše.

Autor polazi od uvjerenja da je u današnjoj Crnoj Gori moguće izgraditi zajednički politički identitet različitih etnokulturnih zajednica na principu ustavnog patriotizma. Štoviše, da je to *sine qua non* održanja i napretka Crne Gore kao političke zajednice. Privrženost ustavu i njegovim idealima moguća je upravo zbog toga što ideje slobode i jednakosti operacionalizovane u njemu ne favorizuju nijednu posebnu naciju ili etničku grupu, ali ne apsolutizuju ni etničku pripadnost. Ove ideje su univerzalne i odnose se na sve građane bez izuzetka i izgrađuju se od strane svih građana.

Ključne riječi: *liberalni multikulturalizam, politički identitet, Crna Gora*

UVOD

Jedan od najviše istraživanih problema u političkoj teoriji jeste problem društvene integracije. U modernoj ustavnoj demokratiji problem društvene integracije se iskazuje kao problem pomirenja zahtjeva kulturnog pluralizma i dva imperativa, jednog tradicionalnog (društveno jedinstvo) i jednog modernog (demokratska legitimnost). U tom „svetom” trouglu (pluralizam, jedinstvo, legitimnost) treba i tragati za što je moguće pravednijim, efikasnijim i primjerenijim rješenjem, imajući

* Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Beogradu

u vidu da liberalni, demokratski i multikulturalni imperativi nijesu ni jednoznačni ni uzajamno lako uskladivi.

Ovaj problem je posebno izražen u kulturno diferenciranim i podijeljenim društvima. Kako integrisati duboko podijeljeno društvo i obezbijediti stabilnost i trajnost političke zajednice bez gušenja različitosti?¹ U modernim pluralističkim društvima, podijeljenim po etničkom, lingvističkom ili vjerskom identitetu, traga se za „zajedničkim domom” u kome se niko neće osjećati strancem, niti biti nepriznat ili zapostavljen. Traga se za načinima istovremenog rješavanja problema političke integracije i uspostavljanja konstitucionalne demokratije uz obezbjeđenje građanske privrženosti, solidarnosti i požrtvovanja.

Šest je mogućih normativnih strategija društvene integracije savremenog društva, odnosno načina za pomirenje kulturnog pluralizma i društvenog jedinstva: 1) liberalni proceduralizam, 2) liberalni nacionalizam, 3) njegova varijanta ustavni nacionalizam, 4) liberalni multikulturalizam, 5) novi republikanizam i 6) ustavni patriotizam.² Ovih šest strategija se uzajamno razlikuje na više načina s obzirom na karakter datog društva: po stepenu primjenljivosti, legitimnosti, pravednosti, uspješnosti ili efikasnosti itd.

Od svih ovih strategija dvije se ističu u javnom polju crnogorskog društva kao konkurenti za društvenu integraciju crnogorskog društva: strategija liberalnog multikulturalizma i strategija ustavnog patriotizma. Iz tog razloga ću ovdje da se zadržim na analizi moralne opravdanosti, pravednosti, legitimnosti, integrativnih potencijala i primjenljivosti ovih dviju strategija.

Jedna napomena: zbog čestog brkanja deskriptivnog i normativnog značenja pojma „multikulturalizam”³, ovdje taj pojam koristim isključivo u njegovom normativnom značenju, a za opis i karakterizaciju činjenične kulturne raznovrsnosti koristim izraze „višeetnično,” „višenacionalno,” „kulturno raznoliko,” „kulturno diferencirano” društvo, odnosno „etnokulturni pluralizam.”⁴

¹ „Ključni problem politike razlike je kako da se postojeće razlike podvedu pod neku političku strukturu” (Majkl Walzer, *Amerikanizam. Šta je to*, CID, Podgorica, 2001, str. 6).

² O svakoj od ovih strategija pisao sam u tekstu „O ustavnom patriotizmu”, koji će biti objavljen u sljedećem broju Glasnika CANU.

³ O problematičnosti naizmjeničnog korišćenja dva značenja pojma „multikulturalizam”, činjeničnog odnosno *deskriptivnog* (kao imenovanja određenog stanja, to jest, činjenice „kulturne različitosti”) i *normativnog* ili *programatskog*, kao određene normativne strategije, političkog programa ili skupa javnih politika, up. Brian Barry, *Kultura i jednakost. Egalitarna kritika multikulturalizma*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2006, str. 25–27. Tipičan primjer takvog brkanja jeste dvosmisleno korišćenje pojma kod Čarlsa Tejlora, „Politika priznanja” u: *Multikulturalizam, ispitivanje politike priznanja*, (ur. Ejmi Gatman), Centar za multikulturalnost, Novi Sad, 2003, str. 33–68, naročito 61–68. O različitim shvatanjima multikulturalizma up. i Milan Mesić, *Multikulturalizam. Društveni i teorijski izazovi*, Škol-sak knjiga, Zagreb, 2006, str. 55–71.

⁴ Naš jezik bi dopuštao da se ovo razlikovanje dva značenja izrazi korišćenjem termina „multikulturalno” (u deskriptivnom značenju) i „multikulturalno” (u normativnom smislu) i tako na najjednostavniji način izbjegne ova pojmovna zbrka.

DVIJE STRATEGIJE

U sporu liberalnog univerzalizma i multikulturalnog partikularizma osnovni problem je nalaženje zajedničkog identiteta u etnokulturno raznolikim društvima, odnosno mogućih principa i mehanizama društvene i političke integracije. A nedostatak zajedničkog kolektivnog identiteta predstavlja glavni problem u podršci stabilnoj ustavnoj demokratiji.⁵ S obzirom na odgovore multikulturalnog partikularizma i liberalnog univerzalizma, postoje dvije na njima počivajuće normativne strategije društvene integracije: liberalni multikulturalizam i ustavni patriotizam.

Liberalni multikulturalizam

Multikulturalizam predstavlja takvu normativnu strategiju u političkoj teoriji i javnim politikama koja odbacuje vrijednosnu neutralnost liberalne države, smatrajući njenu etničku neutralnost mitom. Naime, prema multikulturalistima, svaka država je po logici djelovanja pristrasna i u tom smislu privileguje većinsku ili dominantnu naciju i vrši „tihu” asimilaciju manjina, s obzirom na to da su sve javne odluke koje se tiču važnih javnih politika usmjerene na zaštitu i podsticanje kulture većinske grupe i izgradnju jedinstvenog nacionalnog identiteta. Multikulturalizam se, s druge strane, samopoima kao prilagođavanje nacionalnim i etničkim razlikama na moralno prihvatljiv i stabilan način.⁶ Prema komunitarcima i multikulturalistima,⁷ ako već većinska ili dominantna grupa koristi državu za održanje i razvijanje sopstvene nacije i kulture, to isto treba primijeniti i na druge (manjinske) kulturne grupe, pa im obezbijediti neke pogodnosti koje koristi i većinska grupa, od upotrebe jezika u javnim ustanovama i posebne reprezentacije u centralnim organima vlasti, preko podsticaja i državne brige za kulture manjina, do prava na teritorijalno organizovanje i teritorijalnu samoupravu, pa čak i relativno autonoman ekonomski, politički i kulturni podsistem itd.

Multikulturalna kritika liberalnog univerzalizma i njegove varijante liberalnog nacionalizma je dobrodošla, a multikulturalizam kao strategija društvene integracije pokazuje se kao moralno prihvatljiviji. Ali to ne znači da je načelno bez problema.

⁵ Milan Podunavac, „Ustavni identitet i konstrukt ‘drugog’”, u: *Ustav i demokratija u procesu transformacije* (ur. prof. dr Milan Podunavac), FPN, UPNS, Beograd, 2011, str. 31.

⁶ Up. Emy Gutmann, „The Challenge of Multiculturalism to Political Ethics” in: *Philosophy and Public Affairs*, 1993, 22/23, pp. 171–206, navedno u: Vil Kimlika, *Multikulturalizam. Multikulturalno građanstvo*, CID, Podgorica, Jesenski i Turk, Zagreb, 2004, str. 44.

⁷ Multikulturalizam predstavlja varijantu komunitarnog pristupa u političkoj teoriji i u tom smislu je na komunitarnoj političkoj teoriji izgrađen multikulturalni pristup. Univerzalističke aspiracije liberalizma su u posljednje vrijeme pod udarom komunitarne koncepcije i postliberalne ili postmodernističke perspektive, koje insistiraju na istoricističkoj perspektivi liberalnih ustanova, napuštajući univerzalizma i uspostavljanju liberalnih vrijednosti lokalno i partikularno, koje bi se razlikovale s obzirom na vrijeme i prostor, kao i kroz pluralizam pravnih i političkih poredaka. Prvu karakterišu imena kao što su Mektajr (MacIntyre), Tejlor (Taylor) i Sanders, a drugu Grej (Gray) i Galston. Neku vrst susreta obje perspektive nalazimo kod Majkla Volzera (Michael Walzer).

Kako je problem društvene integracije problem usklađivanja i nalaženja ravnoteže između priznanja različitih identiteta i ostvarenja društvenog jedinstva, svojim insistiranjem na etničkom principu multikulturalizam rješava prvo (priznanje različitosti), ali ne uspijeva da adekvatno obezbijedi drugo (društveno jedinstvo). Smatrajući da sama činjenica postojanja više kulturnih grupa onemogućava ostvarenje nacionalne države moralno i politički, multikulturalisti ne vide državu kao nacionalnu državu, ali je ne vide ni kao građansku, zato što ideju liberalnog mita prenose i na pitanje građanstva jer, prema njima, ne postoji jedan univerzalni građanski identitet.⁸ Upravo time što shvata državu kao prevashodno etničku zajednicu u kojoj svaka nacija i kultura imaju pravo na razvoj sopstvenog identiteta,⁹ a ne kao građansku, multikulturalizam jeste *etnička ili nacionalistička politika*, koja jednako kao i nacionalizam apsolutizuje princip nacionalnosti ili grupnog etničkog identiteta i podiže ga na nivo osnovnog integrativnog principa. Tako i multikulturalizam, kao i nacionalizam, uzima naciju kao konstitutivnu, s tim što su u multikulturalizmu sve nacije unutar jedne države konstitutivne, a ne samo jedna. Tako je multikulturalno integrisana država u stvari država višestrukog ili umnoženog nacionalizma, gdje su integrisane pretpolitičke nacionalne zajednice kao osnovne političke jedinice (a ne pojedinci) sa svojim posebnim načinima života, moralima i često isključivim lojalnostima.¹⁰

U tom smislu je ovdje riječ samo o *generalizovanju etničkog principa* i njegovom širenju i dominaciji u političkom polju. Dakle, na jednom fundamentalnom nivou postoji slaganje između nacionalista i multikulturalista jer i jedni i drugi polaze od prioriteta etničkog principa, samo je razlika u tome što nacionalisti preferiraju nacionalnu državu bez manjina, a multikulturalisti (mogli bi se u ovom smislu nazivati i „multinacionalistima”) vide državu kao prost skup ili asocijaciju različitih nacija,

⁸ Multikulturalisti tako govore o „diferenciranom građanstvu.” O tome je prva pisala Ajris Merion Jang još 1989. godine: Iris Morion Young, „Polity and Group Difference: A Critique of the Ideal of Universal Citizenship”, in: *Ethics*, Vol. 99, No. 2. (Jan., 1989), pp. 250–274 (dostupno na: <http://links.jstor.org/sici?sici=00141704%28198901%2999%3A%2%3C250%3APAGDAC%3E2.0.CO%3B2-L>). „Sve veća senzitivnost u svijetu za problem regionalnih identiteta i zahtjeva za javno priznanje grupnih prava i grupnih diverziteta, može se, doista, posmatrati kao najtemeljniji izazov modernoj eri, uopšte, i liberalnoj nacionalnoj državi kao konstitucionalnoj demokratiji, posebno.” (Prof. Lidija R. Basta Fleiner, „Federalism, Multiculturalism and Human Rights: The Major Challenge to the Post-Modern Politics”, at: <http://www.thomasfleiner.ch/files/categories/IntensivkursII/FedMinorities.pdf>)

⁹ Nasuprot apstraktnosti liberalnog univerzalizma, prema njihovom mišljenju, treba vrednovati i priznati *razlike i identitet*, koji se zasnivaju na vrijednostima zajednice i vode zahtjevima za *priznanje*. O vezi između *identiteta* kao samorazumijevanja i *priznanja* tog samorazumijevanja od strane drugih, up. tekst jednog od vodećih komunitarista i multikulturalista Čarlsa Tejlora, navedeni tekst, str. 33.

¹⁰ Tako radikalni multikulturalista Džon Grej (John Gray, *Enlightenment's wake. Politics and culture at the close of the modern age*, Routledge, London and New York. 1996, p. 136). Up. i vrlo dobru kritiku Grejevog „objektivno-vrednosnog pluralizma” u: Slobodan Divjak, *Problem identiteta: kulturno, etničko, nacionalno i individualno*, Službeni glasnik, Beograd, 2006, str. 25–27.

koje sklapaju pakt o uzajamnom nenapadanju i gdje zajednička država predstavlja „sekundarnu” zajednicu, koja postoji dok je u interesu njenih konstitutivnih djelova. U tom slučaju postoji država, ali ne postoji politička zajednica.

Važno je istaći da pored političkog priznanja različitosti treba istu važnost posvetiti i očuvanju i učvršćivanju *jedinstva*. U tom smislu postoje razlike u kategorijama manjinskih prava jer neke kategorije, kao što su etnoteritorijalni autonomni aranžmani, umjesto da doprinose društvenom jedinstvu, mogu ga ugroziti. Multikulturalizam može biti dobrodošao njegovim ukazivanjem na ograničenja društvenih predrasuda i socijalna isključivanja, ali postoji i rizik da se multikulturalizam svede na „više-kulturalizam”, neku vrstu uzajamno uporedo postojećih različitih kultura, bez uzajamnog dodira i ikakvog integrativnog društvenog cementa i zajedništva, ili na ono što se naziva „segregativni multikulturalizam”.¹¹

U uslovima segregativnog multikulturalizma umjesto da političke institucije multikulturalizma vode integraciji u širu zajednicu i stvaranju političke zajednice (uz očuvanje kulturne posebnosti), one čine upravo suprotno, naglašavaju ovu posebnost na račun jedinstva i tako trajno konzerviraju odnose dominacije i uskraćenosti. Tako se izum liberalnog multikulturalizma, za koji se vjerovalo da će otupiti oštricu liberalnog nacionalizma, pokazao paradoksalno kao onaj koji je još i pojačava. Segregativni multikulturalizam počiva na principu pasivne tolerancije prema („podnošenja”) „drugom”, za razliku od integrativnog multikulturalizma (interkulturalizma), koji počiva na aktivnom stavu uzajamnog poštovanja, priznanja i prožimanja kulturnih različitosti. Konačno, stanje segregativnog multikulturalizma kao stanje *modus vivendi*, onemogućava stvaranje bazičnog konsenzusa oko jednog kruga osnovnih vrijednosti, principa i procedura u kojemu se iskazuje zajednički kolektivni identitet političke zajednice i stvaranje zajedničkog smisla i zajedničkog horizonta očekivanja.

Multikulturalizam insistira na razlikama, a zanemaruje, pa čak i potiskuje, sličnosti. Pretjerana politizacija razlika može dovoditi do osjećanja surevnjivosti i grupnog egoizma i predstavljati branu društvenoj integraciji i političkoj stabilnosti. Razlike služe tome da se ukaže na potrebu izjednačavanja statusa manjina sa dominantnom nacijom, a ne njihovog izolovanja. U suprotnom, radikalna multikulturalnost i njena institucionalizacija posebnosti i razlika vode dezintegraciji i raspadu političke zajednice. To ima dalekosežne posljedice što se tiče političke implementacije ove strategije i stvaranje jedne komplikovane i potencijalno dezintegrativne političke institucionalizacije. Drugim riječima, multikulturalna strategija je dobra za duboko podijeljena društva koja su netom izašla iz ratnog stanja i za smirivanje konflikata, ali ne i za stabilizaciju i izgradnju konstitucionalne demokratije. Njeni

¹¹ Segregativni multikulturalizam danas predstavlja vladajući koncept u Jugoistočnoj Evropi, ali ima i svoje duboke istorijske korijene: „Segregativni multikulturalizam na prostoru Balkana počinje da dominira uporedo sa procesom stvaranja nacionalnih država tokom XIX. veka. Nužna pretpostavka za njegovo nastajanje — kao što je to slučaj s etnonacionalizmom uopšte — jeste primordionalno jedinstvo tla i krvi” (Branimir Stojković, „Balkan i planetarna kultura”, u: Andrea Semprini, *Multikulturalizam*, Clio, Beograd, 2004, str. 156)

bezbjednosni kapaciteti su veliki, ali demokratski veoma slabi, posebno kada svoj političko-institucionalni izraz dobije u nekoj formi konsocijativizma.¹²

Ideja duboke različitosti postavlja neke ozbiljne brige oko nesigurnih osnova za jedinstvo i stabilnost u višenacionalnim društvima integrisanih strategijom liberalnog multikulturalizma. Tu nema zajedničkog političkog identiteta, a bez zajedničkog političkog identiteta nema ni odgovornosti ljudi jednih prema drugima. Gdje ne postoji zajednički politički identitet, nema ni podsticaja za saradnju, niti posvećenosti zajedničkom cilju.

Ustavni patriotizam

Odgovor na ovaj problem pruža drugi način integracije, koji za razliku od liberalnog multikulturalizma podrazumijeva izgradnju zajedničkog identiteta u multikulturalnim društvima — ustavni patriotizam.¹³

On predstavlja na izvjestan način odgovor na multikulturalnu kritiku liberalnog univerzalizma, jer čini takvu normativnu strategiju koja polazi od građanskog koncepta države, kao i liberalni univerzalizam i liberalni proceduralizam, ali ne zanemaruje razlike jer se kontekstualizuje s obzirom na kulturni pluralizam, i za razliku od liberalnog multikulturalizma naglašava jedinstvo ne zapostavljajući različitosti.¹⁴

Problemu uspostavljanja zajedničkog političkog identiteta prethode dva konstitutivna pitanja: ko smo i zašto smo zajedno? Na njih se odgovara traženjem načina za međusobno povezivanje pripadnika političke zajednice, tako da čine horizontalnu mrežu saglasnosti i međusobno se priznaju kao ravnopravni članovi iste političke zajednice, bez obzira na svoju etničku, religijsku, linvističku ili drugu pripadnost. Suština ustavnog patriotizma je u ovome: jedini način da svi pripadnici jedne višenacionalne zajednice nađu zajednički identitet jeste da se identifikuju sa temeljnim ustavnim vrijednostima, normama, principima i, posredno, procedura liberalnog demokratskog ustava.¹⁵

¹² O političkoj institucionalizaciji pluralizma identiteta i njenim potencijalno lošim posljedicama po društveno jedinstvo up. Ilija Vujačić, „Opšte dobro, vladavina prava i neutralna država”, u: Ilija Vujačić, *Politička teorija*, FPN i Čigoja štampa, 2002, str. 275–288; Ilija Vujačić, „Politika identiteta, multikulturalizam i manjinska prava”, u: *Međunarodne studije*, god. 1 o, br. 3–4, 2010, str. 5–17.

O dometima konsocijativizma up. Nikola Beljinac, „Konsocijativna demokratija u postkonfliktnim društvima”, u: *Politeia*, br. 3, 2012, str. 199–208, posebno 205 do kraja.

¹³ Up. Jürgen Habermas, „Povijesna svijest i posttradijski identitet. Zapadna orijentacija Savezne Republike Njemačke”, u: *Politička misao*, Vol XXXVIII, (2001), br. 2, str. 125–136; Jan-Werner Müller, *Ustavni patriotizam*, Fabrika knjiga, Beograd, 2010; Nikola Beljinac, „Da li je ustavni patriotizam moguć u multikulturalnim društvima”, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, br. 6, decembar, 2011, str. 225–236.

¹⁴ „Ustavnopatriotsko vezanje za ta načela mora se, dakako, hraniti iz suglasne baštine kulturnih predaja.” (Jürgen Habermas, navedeni tekst, str. 133)

¹⁵ Jan-Werner Müller, navedena knjiga, str. 8.

U Crnoj Gori, kao kulturno diferenciranom društvu, moguće je izgraditi zajednički identitet različitih nacija putem ustavnog patriotizma. Prvi strukturni element koji za to kvalifikuje Crnu Goru jeste njen *građanski* ustavni karakter ili „domovinski građansko-državni identitet”¹⁶. Za razliku od liberalnog multikulturalizma koji pokazuje probleme u izgradnji zajedničkog identiteta, ustavni patriotizam podrazumijeva da je jedini način rješavanja pluralizma vrijednosti i identiteta nalaženje zajedničkog identiteta u ustavu, koji kao liberalni ustav predstavlja ustrojstvo zasnovano na individualnoj slobodi i jednakosti građana. To proizilazi iz filozofije liberalnog univerzalizma. Kako ideje slobode i jednakosti, otjelovljene i garantovane u ustavu, predstavljaju zajedničku vrijednost svih građana bez obzira na njihovo grupno pripadništvo — etničko, jezičko, vjersko i sl. — to je pluralizam vrijednosti i (grupnih) identiteta moguće uskladiti kroz ustavni patriotizam. Zajednica se tu ne definiše preko zajedničkih kulturnih i etničkih (organskih, pretpolitičkih) karakteristika jer to nije moguće s obzirom na etnopluralistički karakter političke zajednice, nego iz ideala slobode i jednakosti i iz njih proizišle ustavno garantovane liberalne političke arhitektonike: nepristrasne države, vladavine prava, ograničene vlasti i konstitucionalizma. Na taj način se, preko ustava, uspostavlja *građanski identitet* umjesto nacionalnog, *zajednica građana i građanska država* umjesto zajednice nacija.

Ustavni patriotizam predstavlja pravni, odnosno formalni i time univerzalni tip integracije, za razliku od *supstantivnog* tipa integracije, kakav je svaki tip kulturne integracije, koja leži na nekoj kulturnoj karakteristici: etnosu, vjeri, naciji ili jeziku, na osnovu etničke pripadnosti, gdje se zajednica definiše kao zajednica određene nacije, na način liberalnog nacionalizma, odnosno kao nacionalna država.¹⁷ Za razliku od zajednice građana koja svoj identitet izvlači iz građanskog statusa, liberalno-nacionalna i liberalno-multikulturalna država svoj identitet izvlači iz kulturnih i etničkih karakteristika, dakle, iz nekog supstantivnog svojstva, koje je nemoguće univerzalizovati. Naime, kako pripadnost određenoj naciji, odnosno nacionalna pripadnost kao kulturni supstrat, podrazumijeva da nijesu svi pripadnici određene

¹⁶ Bez pominjanja ustavnog patriotizma, akademik Mijat Šuković iskazao je upravo jednu varijantu ustavnog patriotizma, objašnjavajući pojam građanske države: „Ustavna koncepcija građanske države obavezuje i podrazumijeva da se u njoj (u Crnoj Gori kao i svakoj drugoj građanskoj državi) izgrađuje i učvršćuje domovinski građansko-državni identitet... i da se njegovo ime izvodi iz imena države, da njegova odrednica bude — *građanski crnogorsko-državni identitet*... Suštinu tog domovinskog građansko-državnog identiteta, saglasno suštini i zahtjevima građanske države, čini *kulturološko-patriotski odnos* (podv. I. V.) prema državi u kojoj se živi, čiji su najvažniji sadržinski elementi: svjesna, racionalna i emocionalna privrženost državi u kojoj se živi; njeno doživljavanje kao svoje domovine; odnos prema njoj sa poštovanjem i ljubavlju; kritički odnos prema njenim slabostima i nedosljednostima sa ciljem unapređenja i učvršćenja njenog, a ne njenog slabljenja ili potkopavanja.” (Prof. dr Mijat Šuković, *Ustavno pravo. Univerzalna ustavna tematika i ustavno pravo Crne Gore*, CID, Podgorica 2009, str. 186 i 187)

¹⁷ Liberalni nacionalizam kao svojevrsnu kombinaciju liberalizma i nacionalizma dosljedno brani Jael Tamir. Up. Jael Tamir, *Liberalni nacionalizam*, „Filip Višnjić”, Beograd, 2002.

nacije, to oni koji ne pripadaju toj naciji nijesu integrisani, štaviše, osjećaju se građanima drugog reda. Svaka supstantivna integracija onemogućava inkluzivnost.

Na istom supstantivnom principu (kulturalna zajednica) leži i koncept multikulturalizma. Multikulturalizam jednako kao i nacionalizam podrazumijeva odbacivanje kulturne neutralnosti države i upravo naglašavanje njene (multi)etničke osnove. To je zajednica (etničkih) zajednicâ. Razlika je jedino u tome što multikulturalizam vidi državu kao zajednicu više različitih kulturnih grupa, dok je nacionalizam vidi kao monokulturnu zajednicu, odnosno, zajednicu jedne kulturne grupe. To što je „kulturalna različitost” osnovna odlika svakog društva u većoj ili manjoj mjeri i u tom smislu predstavlja tačniji opis savremenih društava i država nego nacionalizam, ne mijenja ništa. U oba slučaja je riječ o supstantivnom (pretpolitičkom i predmodernom) definisanju političke zajednice.¹⁸

Liberalno-konstitucionalna država pak integrisana na nesupstantivni način ustavnog patriotizma, kulturno-etnički je neutralna, ali nije kulturno-etnički indiferentna. Njena koncepcija leži na individualnim pravima, koja su jedino moguća za univerzalizaciju, i na uvjerenju da individualistička osnova posredno štiti i grupe jer garantuje svim pojedincima osnovna prava, nezavisno od toga kojoj grupi pripadaju. Politička prava, budući da se upražnjavaju u zajednici sa drugima, obezbjeđuju i grupnom životu da se izrazi i ostvari.

Ustavni patriotizam zahtijeva, ali i omogućava, bazični konsenzus. Naime, kolektivni identitet političke zajednice predstavlja prvo javno dobro i kao takvo osnovni uslov stabilnosti političke zajednice i stabilizacije njenog političkog poretka. Zajednički identitet se gradi oko neupitnog polja temeljnog konsenzusa i oko užeg kruga „najmanjeg zajedničkog imenitelja” koji se formalnoppravno i politički može uspostaviti i održati.¹⁹ Bazični konsenzus tvori neupitno polje izvan političkih borbi i kao takav predstavlja uslov da se politika i politička konkurencija i borba mogu voditi na duži rok bez neuračunatih neizvjesnosti. Dovoljno je da se izvan polja politizacije i političkih borbi izvuku fundamentalni principi slobode, jednakosti, demokratije i proceduralne pravde radi mirne reprodukcije moći u društvu. Oko njega se širi pluralizovano polje proceduralnog konsenzusa koji obezbjeđuje dijaloški karakter političkog poretka u formi deliberativne demokratije, koja nastupa kao zamjena za supstantivnu opštu volju. Ona podrazumijeva slaganje oko normi i procedura donošenja zajedničkih odluka, kao rezultata otvorene rasprave koja daje legitimnost odluci.²⁰

U Crnoj Gori je ne samo moguće izgraditi zajednički politički identitet na principu ustavnog patriotizma, nego ova normativna strategija predstavlja *sine qua non* održanja i napretka Crne Gore kao duboko podijeljene političke zajednice. A jedini

¹⁸ O supstantivnom karakteru ove integracije i njenoj kritici sa liberalnog stanovišta up. Slobodan Divjak, navedeno djelo, „Uvod” i esej „Multikulturalizam i liberalizam”.

¹⁹ Milan Podunavac, „Bazični konsenzus u duboko podijeljenim društvima”, u: *Politička i konstitucionalna integracija duboko podijeljenih društava*, prid. Milan Podunavac, Fondacija Heinrich Böll, Beograd, 2008, str. 49–50.

²⁰ Up. Jürgen Habermas, „Three Normative Models of Democracy”, in: *Constellations*, Vol. 1, No 1, 1994, pp. 1–10.

način da svi pripadnici jedne višenacionalne zajednice nađu zajednički identitet jeste da se identifikuju sa ustavnim vrijednostima i normama kao slobodni i jednaki građani. Privrženost ustavu i njegovim idealima je moguća upravo zbog toga što ideje slobode i jednakosti operacionalizovane u njemu ne favorizuju nijednu posebnu naciju ili etničku grupu i ne uspostavljaju kulturnu dominaciju (kao što to čine ustavni nacionalizam i liberalni nacionalizam), ali ne apsolutizuju ni etničku pripadnost (kao što to čine ustavni nacionalizam i liberalni multikulturalizam). Ove ideje su univerzalne i odnose se na sve građane bez izuzetka i izgrađuju se od strane svih građana. Jedino se ustavni patriotizam, kao normativna strategija integracije za duboko podijeljena društva može moralno opravdati svim građanima. To posebno važi za Crnu Goru kao duboko podijeljenu multikulturnu državu, koja je ustavno postavljena kao građanska država. Građani Crne Gore su svi pripadnici jedne političke zajednice ne zato što su Crnogorci, Srbi, Albanci, Hrvati, Bošnjaci ili Muslimani, već zato što su građani koji vjeruju u ideale slobode i jednakosti, kao i u principe koji iz njih proizilaze: jednaka ljudska prava, etnokulturna neutralnost države, jednake mogućnosti, vladavina prava, ograničena vlada, tržišna ekonomija itd. Za ustavni patriotizam su nacionalni i kulturni identiteti važni sami po sebi, ali su nebitni za opravdanje temeljnih političkih principa na kojima politička zajednica treba da počiva. Iz ovoga proizilazi da se pitanjima nacionalnog i kulturnog identiteta u demokratskom odlučivanju prilazi etnokulturno nepristrasno, to jest, na način koji ne favorizuje unaprijed nijednu naciju ili kulturu, ali ih ne negira. Zato je to jedina šansa za Crnu Goru da sačuva svoj građanski identitet.

Građanska država ustavnog patriotizma izbjegava zamke i liberalnog nacionalizma i liberalnog multikulturalizma. Ona ne favorizuje nijednu grupu, za razliku od liberalnog nacionalizma koji faktički favorizuje dominantnu naciju, tako što su državni simboli (himna, zastava i grb), zvanični kalendar, rituali i ceremonije javnog života pod uticajem posebne etničke, jezičke ili vjerske tradicije, pa zbog toga ta većinska ili dominantna kultura (jezik, tradicija, religija, običaji itd.) i kulturna grupa dobijaju privilegovan status u državi u odnosu na druge kulture, vjere i jezike. S druge strane, građanska država ustavnog patriotizma izbjegava i zamku liberalnog multikulturalizma — apsolutizovanje etničkog principa. Ustavni patriotizam ukida obje ove mogućnosti.

Dva su temeljna konstitucionalna razloga iz kojih je opravdano pribjegavanje ovom, a ne drugim načinima integracije. Prvi je načelana preferencija koja počiva na uspostavljanju konstitucionalne demokratije, koja leži na dva uzajamno povezana principa: jednake slobode (demokratija) i ograničene vlasti (liberalni konstitucionalizam). Drugi razlog leži u činjenici da je riječ o jednoj etnički heterogenoj zajednici u kojoj bi svaki drugi način integracije nužno etnificirao ne samo politički, nego i ustavni prostor, koji bi onda pod pritiskom pluralizma identiteta vodio stalnom preispitivanju osnovnih temelja zajednice i vodio njenoj dezintegraciji. Otud se način ustavnog patriotizma pokazuje i funkcionalno najprimjerenijim, jer najbolje rješava probleme etničke raznovrsnosti, a da ne dovodi u pitanje ni etnički pluralizam, ni društveno jedinstvo.

Uopšte, pitanje definisanja zajednice je pitanje o političkom identitetu zajednice i ono se svodi na pitanje o tome šta je zajedničko njenim pripadnicima. Koje su

zajedničke vrijednosti koje pripadnici zajednice dijele? Naravno, država može postojati i bez zajednice. Tako se formiraju autoritarne države koje imaju sve elemente državnosti i institucionalizma, ali nije riječ o *političkoj zajednici*, nego o skupu podanika koji žive pod određenim ustavom i zakonom, kojima se njihov status podanika jedne države pravno utemeljuje i fiksira, a čije održavanje je u rukama države kao monopola fizičke prinude. U tom slučaju se uspostavlja takvo stanje u kome se svaki podanik nalazi u stanju da je natjeran u državu. To „zajedničko” je važno u jednoj ustavnoj demokratiji jer očigledno da podanički status nije stvar izbora pripadnika zajednice i da on lišava neku državu prava da se naziva ustavnom demokratijom. To „zajedničko” mora imati neku čvrstu strukturnu vezu sa konstitucionalnom demokratijom. Izbjegavanje prethodne zamke, da se zajedničko određuje u jednom kontekstu koji je suprotan ustavnoj demokratiji, podrazumijeva da se to zajedničko definiše preko nekog osnovnog postulata koji jednu zajednicu ili državu čini ustavnom demokratijom. To je nesumnjivo jednakost individualne slobode pripadnika zajednice. Dakle, moderna država konstitucionalne demokratije biva političkom zajednicom onda kada zadovoljava ovaj uslov. Drugim riječima, država dobija karakter političke zajednice kada postane zavisna od sopstvenih građana. Jednakost individualne slobode je stožerni princip na kome leži temeljni ustavni osnov osnovnih sloboda i prava kao primarno načelo jednog modernog ustava.

Da bismo se približili adekvatnom odgovoru na pitanje šta konstituise konstitucionalnu demokratiju i na koji način je ona relevantna za Crnu Goru, moramo da razmotrimo dva odnosa koji je konstituišu: odnos pojedinca i zajednice i odnos pojedinca i vlasti. U prvom slučaju se to svodi na pitanje kako pomiriti zahtjeve individualizma i grupnog (etničkog) pluralizma? Na čemu zasnovati jedinstvo političke zajednice i ostvariti njenu integraciju? Kako pri uspostavljanju konstitucionalne demokratije ostvariti integraciju koja će sačuvati individualnu slobodu i uspostaviti zajedničke vrijednosti u uslovima etničke heterogenosti? Jedini način da se u takvim uslovima uspostave zajednički vrijednosni principi jeste da se definicija političke zajednice izdigne iznad etnificirajuće stvarnosti koja ne dopušta nalaženje zajedničke vrijednosne orijentacije, a da se ujedno ta stvarnost etničkog pluralizma ne ospori i ne anulira. Taj način da se sačuvaju i individualna sloboda i zajednički vrijednosni principi jeste uspostavljanje građanskog identiteta političke zajednice. Ovaj identitet počiva na tako definisanom položaju pojedinca koji ne smije dovoditi u pitanje ni njegovu individualnu slobodu, ni zajednicu i *mutatis mutandis*, ni kulturne identitete grupa, ni zajedničku državu.

Iz tog razloga je važno izbjeći komunitarnu, odnosno etničku koncepciju i definiciju zajednice, bilo da se određuje kao nacionalna, bilo kao multinacionalna, odnosno multikulturalna. U oba slučaja posljedice su jednako loše jer etničko utemeljenje zajednice nadmašuje univerzalnu odliku građanske pripadnosti, daje prioritet kolektivnim u odnosu na individualna prava i zahtijeva konsekventno razvijanje ili jedne striktno nacionalne države ili jedne konsocijalne koncepcije države, što su jednako loše opcije jer otežavaju integraciju jednog multikulturalnog i podijeljenog društva. Prva ima za posljedicu isključivanje drugih etničkih grupa iz zajedničkog smisla, a druga pak vodi dezintegrativnim procesima jer se koncept konsocijacije okončava u segmentaciji i cijepanju države po etničkim šavovima. Naime,

kada se partikularni identiteti (dakle, etničke zajednice ili grupe) uzimaju kao akteri društvene integracije, onda ovaj pluralizam mora pravno i politički da se striktno iskaže, što vodi etničkom prekrajanju zajednice.

Kao što je loše rješenje komunitarno (etničko) definisanje jedne multikulturne države kao nacionalne, takođe je loše njeno drugačije, opet etničko definisanje, kao multikulturne države, sasvim je svejedno. Iz istih principijelnih razloga loše rješenje bi bilo i kombinacija koja ide na kompromisno utemeljenje zajednice preko zajedničkog (etničkog) porijekla i istovremeno preko univerzalnih moralnih načela. Ono nije moguće. Jedini zajednički imenitelj uzajamno nesvodivo različitih ljudi koji bi bio iole smislen jeste univerzalno prihvatljiv najmanji sadržatelj, a to je jednaka sloboda. Time se obezbjeđuje da se pojedinci kao pripadnici političke zajednice javljaju u svojstvu apstraktnih građana, a izbjegava njihovo ustavno etničko identifikovanje, koje bi onemogućavalo dolaženje do zajedničkih vrijednosti. Razlog ovome leži u činjenici da ustav ne može neposredno priznavati partikularne identitete jer će biti ekskluzivan, a ne inkluzivan. Jedini način da ih prizna jeste posredno kroz principe koji omogućavaju pluralizam. A ti principi su za etnički heterogenu zajednicu važni utoliko što nijedan partikularni identitet ne može biti priznat ukoliko ne prihvata ove zajedničke vrijednosti. Tako se u konstitucionalnoj demokratiji, integrisanoj na način ustavnog patriotizma, rješava problem pluralizma (etničkih) identiteta. Partikularni identiteti ostaju važeći, ali ne opterećuju polje nalaženja zajedničkih vrijednosti. Na taj način identitet zajednice određuje privrženost pripadnika zajednice zajedničkim vrijednostima, odnosno ustavni patriotizam preko koga se određuje osnovna lojalnost pripadnika zajednice ustavu kao garantu njihovog položaja jednake slobode.

Što se tiče drugog konstitucijskog odnosa konstitucionalne demokratije, odnosa između pojedinca i vlasti, on uspostavlja ravnotežu slobode i poretka. Iako se država zasniva na principu slobode, ona je ipak i stalna potencijalna prijetnja slobodi. Slijedeći modernu konstitucionalnu teoriju i političku istoriju od kraja 18. vijeka, koja polazi od jednake slobode, vlast se izvodi i legitimira svojom svrhom zaštite jednake slobode članova zajednice. Tako se (ograničena) vlast javlja u funkciji jednake slobode, a to formira kontekst konstitucionalne demokratije. Ustav je tako sredstvo usklađivanja slobode i poretka na taj način što se ustavno institucionalizovanje ili pravno pozitiviranje slobode u obliku osnovnih prava garantuje političkim konceptom ograničene vlade i podjelom vlasti. Tako se osnovna prava i ograničena vlast javljaju kao konstitutivni elementi konstitucionalne demokratije. I to je temeljni princip liberalnog konstitucionalizma. Ali liberalni konstitucionalizam kao takav je pasivni princip jer zahtijeva samo ograničenje vlasti njenom podjelom i drugim mehanizmima. A potreban je *oponumaćavajući* princip demokratije koji daje konstitucionalnu moć građanima da utiču na vlast i da je koriguju i mijenjaju. To čini ustavni patriotizam, koji ovom odnosu pojedinca i vlasti dodaje pored liberalne, još jednu važnu dimenziju — demokratsku. On je aktivni i aktivizirajući princip. Ustavni patriotizam ne podrazumijeva samo ograničenje vlasti i prioritet individualne slobode, nego podrazumijeva i ustavno *ovlašćivanje* građana da propituju i zajednički *grade* svoj politički identitet.

ZAKLJUČAK

Identitet Crne Gore treba da se zasniva na široko inkluzivnom konceptu građanstva i na osjećaju identifikacije sa političkim principima zajedničkim svim građanima Crne Gore, bez obzira na etničku, vjersku ili jezičku pripadnost. Sa referendumom 2006. godine i *Ustavom* iz 2007. godine uspostavljena je takva, kvalitativno drugačija, percepcija kolektivnog identiteta. Za razliku od one koja je proizilazila iz *Ustava* od 1992. godine, koja se pozivala u preambuli na „istorijsko pravo crnogorskog naroda” (uprkos tome što je u čl. 2 ograničeni suverenitet vezala za građane), *Ustav* iz 2007. godine je dokraja definisao Crnu Goru kao građansku državu. Time je izbjegnuta prethodna komunitarna definicija države.

Duboka podijeljenost u jednoj nacionalno heterogenoj i složenoj zajednici delegitimira liberalni nacionalizam kao temelj uspostavljanja demokratske političke zajednice. Ali jednako tako ona delegitimira i liberalni multikulturalizam zbog njegovih potencijalno dezintegrativnih efekata. Ustavni patriotizam, kao „nadogradnja” građanske ustavne koncepcije, logičan je završetak takve građanske konstrukcije, koji omogućava učvršćenje ovako rekonstruisanog kolektivnog identiteta s one strane nacionalne države i nacionalizma i uspostavljanje trajnijeg kolektivnog identiteta i lojalnosti prema političkoj zajednici, formirane u području političkih principa i vrijednosti koje proizvodi sam ustav, to jest u polju samoreferentnog ustava, koji se ne poziva na neke njemu vanjske moralne i druge vrijednosti (nacija npr.), nego na vrijednosti koje su sadržane u njemu samome.²¹ Ustavni patriotizam, dakle, uspostavlja specifičan patriotizam koji počiva na primatu principa jednake slobode za sve (univerzalizam), uz priznavanje, uvažavanje i njegovanje kontekstualno datih identitetskih posebnosti (partikularizam). Politička zajednica tako konstituisana i legitimirana prihvatljiva je svima jer ne samo da univerzalnim ustavnim regulativnim pravilima garantuje njihovu jednaku primjenljivost na sve, nego i ostavlja prostor za njihove kontekstualne (kulturne) posebnosti.

Integrisanje putem ustavnog patriotizma obezbijedilo bi izgrađivanje zajedničke države bez većih etničkih frikcija, zajedničku izgradnju države bez polarizacije na trajne (etničke) većine i manjine, omogućilo bi podizanje i reformisanje urušenih institucija, odbranu teritorijalnog integriteta i suvereniteta, ali ujedno i obezbeđivanje, očuvanje i razvijanje tradicionalnih specifičnosti grupa (njihovog identiteta) bez diskriminacije i asimilacije, bez isključivanja ili getoizacije, a u duhu uzajamnog uvažavanja i saradnje. Za to je potrebno da se na kompromisan način da odgovor na temeljno pitanje o tome što čini zajednički kolektivni identitet. Kako to u slučaju Crne Gore nije moguće da se ostvari na osnovu pretpolitičkog (organiskog) jedinstva njenih članova, jer je riječ o višenacionalnoj političkoj zajednici, to jedino ostaje da se ostvari preko konsenzusa o univerzalnim moralnim i političkim načelima zajednice.

²¹ Up. Nenad Dimitrijević, „Samoreferentni ustav i ustavni patriotizam,” *Zarez*, god. III, br. 47, 2001, str. 21–22

Ustavni patriotizam zahtijeva i podrazumijeva izgradnju zajedničke političke kulture, takvog politkulturnog miljea i institucionalne arhitekture političkog društva i države koja će u nastojanju izgradnje zajedničkog *političkog identiteta* priznavati i razvijati jednaku vrijednost i status svih *kulturnih identiteta* koji postoje u crnogorskom društvu, prirodno zainteresovanih za njegovanje i razvijanje svoje kulture i tradicije. U takvoj normativnoj perspektivi i političkoj arhitektonici prestaje problem tzv. manjinskog pitanja, kao posebnog pitanja i problema,²² a pitanje *etničkih* većina i manjina postaje izlišno, s obzirom na to da u takvoj političkoj zajednici njihov kulturni identitet i njegov razvoj prestaju da budu političko pitanje i tako prestaju da kontaminiraju javni prostor njegovom etnifikacijom. Time i dubinska politička podjela na etničke većine i manjine postaje efemerna, jer etničnost prestaje da bude osnovni politički problem koji dominira političkim poljem. To je onaj konstitucionalno-demokratski milje koji se može usredsrediti na unapređivanje zajedničkog smisla i zajedničkog političkog identiteta uz čuvanje i razvoj kulturnih identiteta umreženih u interkulturalno društvo. Tek tada političko društvo biva društvom koje se sastoji od različitih grupa, ali ne pripada nijednoj od njih pojedinačno nego svima zajedno, i nijedna nacija nije unaprijed ovlašćena da državu predstavlja kao svoju. A to vodi gubljenju političkog značaja dubokih podjela i otupljivanju njihove političke oštrice, oslobađajući javno polje njihovog komparativnog etnificirajućeg uticaja.

Ustavni patriotizam tako postaje održiv i životan u društvu preklapajućih kulturnih identiteta, što omogućava preklapajući konsenzus u značenju zajedničke političke kulture,²³ podrazumijevajući osobitu formu zajedništva u odlučivanju u ekonomskom, društvenom i kulturnom životu, uz „uzajamni respekt i solidarnost” i privrženost „zajedničkoj političkoj memoriji i tradiciji zemlje,”²⁴ kroz njegovanje interkulturalnosti.²⁵

²² Za ovaj argument i analizu dugujem profesoru Milanu Podunavcu. Up. njegovo izvođenje: Milan Podunavac, „Bazični konsenzus u podjeljenim društvima”, u: navedeno djelo, str. 64.

²³ „Građani dijele političku kulturu formiranu partikularnom istorijom. Ustavni principi se, bez ikakve štete po njihovo univerzalno značenje, interpretiraju iz perspektive ove političke kulture, koja obezbjeđuje istovremeno temelj za ustavni patriotizam.” (Jürgen Habermas, „Address: Multiculturalism and the Liberal State,” *Stanford Law Review*, Vol. 47, No. 5, May, 1995, pp. 851).

²⁴ Up. Podunavac, Boel, str. 65 i dalje: „‘Zajedništvo’ je drugo ime za minimalni bazični konsenzus, koje se podjednako oslanja na njegovanje kulture uzajamnog respekta i solidarnosti, učešća u zajedničkim ekonomskim i političkim ustanovama, ali i osobitoj formi privrženosti političkoj memoriji i tradiciji zemlje, kojoj svi u značenju ujedinjene političke zajednice pripadaju” (isto, 65).

²⁵ Profesor Šuković je posebno naglasio značaj obrazovanja za interkulturalno prožimanje kultura kao prepreku nacionalističkoj indoktrinaciji: „Kao i u svakoj višenacionalnoj, multikulturalnoj i viševjerskoj državi ili drugoj zajednici, i u Crnoj Gori je obrazovni sistem ustavno pozvan da intelektualno povezuje kulture koje postoje u njoj, da predrasude i neistine o svakoj od njih zamjenjuje istinama o vrijednostima svake od njih, da širi i

Ustavni patriotizam bi stvorio uslove za stabilnu percepciju zajedničkog identiteta u Crnoj Gori. Sve ovo vodi tome da najprimjerenija politička formula koja će omogućiti političkom društvu u Crnoj Gori da potraži i pronađe temelje zajedničkog identiteta s one strane etničke države i stvoriti uslove za uspostavljanje trajnog kolektivnog identiteta i lojalnosti, jeste strategija ustavnog patriotizma. Riječju, ustavni patriotizam predstavlja najprimjereniji ujedinjavajući faktor poretka.

Ilija VUJAČIĆ

SOCIAL INTEGRATION AND ETHNO-CULTURAL DIVERSITY

Summary

This contribution aims to consider two possible solutions — their advantages and deficiencies — which are offered as strategies of social integration for Montenegrin deeply divided society, and represent the framework within which one could look for the answer to the question on possibilities of building the common identity of all citizens of Montenegro: liberal multiculturalism and constitutional patriotism.

The liberal multiculturalism is an applicable and morally justified strategy of social integration, but it is potentially dangerous for the social unity. The liberal multiculturalism — the same as nationalism — absolutize the ethical principle, which makes the state to be integrated in the way of liberal multiculturalism as, actually, the state of „multiplied nationalism”, which is usually being realized in the form of so-called segregation multiculturalism, which, instead of integrating, desintegrates, in fact.

The author starts from the conviction that in nowadays Montenegro it is possible to build the common political identity of different ethno-cultural communities on the principle of constitutional patriotism. Moreover, that is the matter sine qua non of preservation and progress of Montenegro as political community. The adherence to the Constitution and its' ideals is possible just because the ideas of freedom and equality operationalized in it do not favorize any specific nation or ethnical group, nor absolutize any ethnical provenance either. These ideas are universal and regard all citizens without exception, as being built by all citizens.

Key words: liberal multiculturalism, constitutional patriotism, Montenegro

produbljuje njihovo razumijevanje, jer je to put i uslov za međusobno prihvatanje drugog u državi kao ravnopravnog partnera u građanskom smislu.” (Prof. dr Mijat Šuković, navedeno djelo, str. 185)